

*Fekete Csaba*¹:

Lezáródás és/vagy folytatás. Csomasz Tóth Kálmán munkásságának néhány kérdése és az internet

Abstract. Ending and/or Continuation.

A Few Aspects on Kálmán Csomasz Tóth's Work and the Internet.

The Protestant congregations have been singing in the churches from the beginnings but not as the official part of the service. The singing style changed in the 20th century but only in the case of Latin liturgical rites. Singing and the manner of Scripture reading were not similar in the Middle Ages to the Biblical times either. During the centuries, new forms and manners of content expression were adopted by the church. The content and the form were not inseparable. The free-style and set forms of the service, reading and singing for the ministers and the congregation significantly changed. They did not completely break away from the roots, however during the centuries there were several earlier elements that were left aside.

In the mid-20th century, Kálmán Csomasz Tóth (1902–1988) wished to stop the process of oblivion by inventorying the Hungarian Protestant airs dating back to the 16th century. And thus, he edited the first Hungarian handbook of this kind. In 2017, another important work by Kálmán Csomasz Tóth was published, namely the air collection known by the profession as RMDT I. It both preserves and creates values, and for this reason, it is our responsibility to preserve it and pass it on by means of today's modern preservation techniques, namely the Internet.

¹ PhD lelkipásztor, könyvtáros, teológus, himnológus, művelődéstörténész, Debrecen, email: feketecs@silver.drk.hu

In his study, the author discusses the works that our generation needs to preserve even more so because it sensitively touches upon the current and future use of the Reformed book of chant.

Keywords: Kálmán Csomasz Tóth, air collections, protestant singing, handbook of songs, Internet

Bevezető: Miért kellene dallamtárak és történeti kézikönyvek?

Megváltozott Európa újkori társadalmában a könyvnyomtatás elterjedésétől a teljes élet; a társadalmi élet kapcsolata is a lelkeséggel, a munkával, a szellemi és tudományos törekvésekkel. Módosult a templomi és templomon kívüli, közösségi és egyéni közötti határ. Csak az anyagiak szabtak gátat annak, hogy bárki birtokoljon Bibliát és énekgyűjteményt. Énekelt a gyülekezet protestáns szertartásokon, anyanyelvén; előfordult ez korábban is, de nem a szertartás hivatalos részeként, ez csupán a 20. században változott meg, a korábban latin szertartású keresztyéneknél. A középkorban sem volt a bibliai időkkal azonos Európában olvasás és éneklés, emlékezet, szóbeliség és írásbeliség; de most egyes, már az ókorban elkülönült diszciplínák mellett újabbak formálódtak, tartalom és forma sem tartozott össze többé elválaszthatatlanul. Változtak a szertartás, olvasás és éneklés, papi és gyülekezeti kötött és szabad műformái. Tejesen nem szakadtak el a gyökerektől, mégis, velejárujukká vált a feledés.

Azért feledtek a hívek, mert a társadalom a mindenkori mában él, és a mának. Tovább módosult minden a reformáció korától, hol gyorsabban, hol vontatottan. Hol elhomályosult a korábbi állapotok és alkotások emlékezete, hol érdeklődés ébredt a gyökerek, történeti folyamatok (állandóság és változás) iránt, különösen a társadalmakat megrázó háborúk, válságok, járványok idején. Maga a Biblia bőven kínált példát emlékezésre, visszatekintésre, múltbeli események hitvallásos felidezésére. Másként, ókori példákat folytatva alakult az európai történetírás, írásművészet, míg elérte a 18–19. századot. A reformáció és a humanizmus összefonódása miatt a hellenista ókor és a Biblia együtt hatott.

Az emlékek, dokumentumok, költészet, énekek leltározása, pozitívista adattárak szerkesztése hazánkban megkésett az úgynevezett művelt nyugathoz képest. Ugyanígy a szertartási, zenei és költészeti folyamatok dokumentálása, mert a török hódoltság óriási pusztítása után a birodalmi politika félgymarmati helyzetbe kényszerített bennünket. A protestáns egyházak kegyességi és művelődési élete, a reformáció rohamos hazai elterjedése ellenére, nagyon megsínylette ezt. Ráadásul a magyarországi és magyar nyelvű költészet 19. századi összegyűjtését és kiadását a sokáig teljesen mellőzött dallamok adattári összegzése csaknem egy évszázaddal később követte.² Hiányos és kezdetleges igyekezet irányult pedig már a 20. századot megelőző évtizedekben is a régi egyházi énekek és énekeskönyvek, sőt a keresztyén felekezetek szertartási élete felé.

Ebben a folyamatban alkotta meg a 20. század derekán a 16. századból fennmaradt hazai dallamainkat leltárba foglaló első magyar kézikönyvet Csomasz Tóth Kálmán (1902–1988), akihez Dobszay László köszöntését találóan címezte így: *vir doctus*. Munkásságának belátható jövődjéje nem igazán évfordulók (sokszor hangzatos és sablonos) emlékezésének tárgya volna, hanem illendő tovább folytatás napjaink megváltozott körülményei között. Ez részben a mi dolgunk, részben már most a következő nemzedéké. A visszatekintés, az utóbbi évtizedekben folyó munkásságra is, előtekintés a folytatásra. Az ebbeli teendők egyik szeletének vázlata következik alább. Arra vonatkozóan, hogy mit találunk Csomasz Tóth Kálmán munkáiból az interneten.

1

Újra megjelent 2017-ben Csomasz Tóth Kálmán életművének egyik legfontosabb eredménye, az a dallamtár, amely szélesebb szakmai körökben RMDT I.

² Még az ezredfordulón is megjelentek a *genfi zsoltárok* dallamok nélkül. Vö. SZENCI MOLNÁR Albert *Psalterium Ungaricum 1607, Szent Dávidnak zsoltári*. Molnár Szabolcs gondozásában. Kriterion, Kolozsvár, 1996. Szentmártoni Szabó Gézának soká kellett tusakodnia, hogy Balassi kiadásában legyenek dallamok; egykori tanítványként Csomasz Tóth Kálmánnal vitatta meg a kiválasztott dallamokat.

néven ismeretes.³ I–II. kötetre bontva látott napvilágot. Ferenczi Ilona, az MTA Zenetudományi Intézetének régi kutatója és számos kiadvány gondozója vállalta az átdolgozást és bővítést is, el is végezte a szerkesztés áldozatos munkáját. Maga Csomasz Tóth Kálmán 1975-ben javasolta a javított és bővített kiadást.⁴ Ugyanabban az évben született javaslata, mikor fölbukkant Huszár Gál első énekeskönyve. Az új kiadás késett 2017-ig. Hasonmás az I. kötet, tehát változatlan. Adalék hozzá Csomasz Tóth Kálmánnak a Gálszécsi énekeskönyvről megjelent tanulmánya (1970), valamint Huszár Gál 1560-as énekeskönyvről megjelent két tanulmánya (1981 és 1982). Ez a nagy könyvészeti és szertartási meglepetés nem csak dallamokkal járult hozzá ismereteinkhez, hanem megkívánta a korábban kialakult zenetörténeti és szertartástörténeti kép teljes revízióját. Bőven vannak az örvendetes eseménynek teológiai és pedagógiai velejárói, főként azonban a régi protestáns szertartást illető és máig ható következményei. Elsősorban gyakorlatilag azoknak, akik vállalják az énekes könyörgések, napszaki és ünnepi szertartások felújítását, hiteles megszólaltatását; és azoknak is, akik a most és a jövőben munkálják a gyülekezeti éneklés és a gyülekezeti énekeskönyvek ügyét. Mutatják tehát Csomasz Tóthnak az RMDT I. kötetében újraközölt tanulmányai, megérte még Huszár Gál korszakos jelentőségű énekeskönyvnek a felfedezését, de akkorra már ereje nem volt arra, hogy ő maga legalább elkezdje a dallamtár bővített új kiadásának munkálatait. Akadályozta ebben némileg az is, hogy szemléletének egyes pontjain nem igen hajlott változtatásra, és az újabb közlemények eredményeinek, meglátásainak igenlésére. Azaz mintegy lezárta a kimondott törvényszerűségek kutatását vagy módosítását. Ez az átdolgozott kiadás elérhető az interneten is, nem csak könyvalakban került forgalomba.

2

Sokkal érzékenyebben érinti református egyházunkat (a szaktudományon túl), mert jelenlegi és jövőbeli gyülekezeti énekeskönyvünkhöz közvetlenül

³ CSOMASZ TÓTH Kálmán: *A XVI. század magyar dallamai*. 2. átdolgozott, bővített kiadás. Szerk. és s. a. r. Ferenczi Ilona. Akadémiai, Bp., 2017. (Régi Magyar Dallamok Tára I.)

⁴ Ferenczi Ilona közli levelét, ld. CSOMASZ TÓTH K.: *A XVI. század magyar dallamai* I., 7–8.

kapcsolódik, hogy szintén elérhető Csomasz Tóth Kálmán két munkája az interneten. Kézikönyv az egyik, magyarázó a másik.

Az első *A református gyülekezeti éneklés*.⁵ Tudatosan vállalt megnevezés a cím, a latin szertartás szakírói nem így használják. Tanulságos további meghatározása is a sorozatcím alatt: *Útmutató és adattár a próbaénekeskönyvhöz*. Tudniillik nem véglegesnek készült az énekeskönyv, hanem a próbaévek után frissítésre, átdolgozásra, új és végleges szerkesztésre számítva. Társa volt ez a kézikönyv annak az énekeskönyvi szerkesztő munkálatnak, amely templomi éneklésünk történetében példátlan volt, nem jelent meg korábban ilyen adattári kötet. Először történt meg 1950-ben. Csomasz Tóth Kálmán irányvonalát az akkori püspökök közül Révész Imre és Ravasz László támogatta. Mindkét püspök nem sokkal ezután, a sztálinizmus légkörében kiszorult az egyházi életből. Ezzel együtt kiszorult az énekeskönyv ügyének eredetileg tervezett és akkor még folyó intézéséből Csomasz Tóth maga is. Ezért már nem volt módja 1964-ben arra sem, hogy az új kottagrafika mellé a legszükségesebb módosításokat elvégezze, például néhány sajtóhiba javítását, mutatók egyes adatainak pótlását vagy helyesbítését. Akkor ennek volt pénzügyi vonzata, mert filmről nyomtattak, ezt nem lehetett részben cserélni, újat kellett volna készíttetni. Az ötvenesztendős évfordulón zsinatunk határozatilag elfogadta az új kottagrafika készítését, és a változatlan tartalmú, de megújított formátumú kiadást, de költségvetéséből egyetlen fillért sem csoportosított át erre a munkálatra. 1948-tól mostanáig változatlan az énekeskönyvünk, csupán a címlapról tűnt el a *próbaénekeskönyv* megjelölés. Több mint hat évtizeden át ennyi történt. 1948-ban az egyházi vezetés támogatása azt is jelentette, hogy az akkori európai protestáns énekeskönyveket és a legfontosabbnak számító nyugati protestáns kézikönyveket megkapta az énekeskönyvvel foglalkozó szerkesztőség, ezek később a Ráday könyvtár őrizte.

Tehát a próbaénekeskönyvként készült szerkesztmény változatlan lenyomatait használjuk évtizedek óta. Megjelent időközben a reformátusok világtalálkozója

⁵ A Magyar Református Egyház kiadása, a Budai Gergely szerkesztette Református Egyházi Könyvtár 25. köteteként jelent meg, később a sorozat nem folytatódhatott.

(ezért találkozósznak is nevezett) az 1996-os énekeskönyv. Később mégis egyetemes igényre avanszált. Hirtelenében szerkesztették, alig két év jutott rá. Semmi olyan munkát nem kapcsolódott hozzá, mint az 1948-ashoz (konferenciák, tanulmányok, mozgalom, alapkutató). Kísérő, útmutató, adattári kötet nem is készülhetett ilyen körülmények között. Az ének-zenei bizottságot megszüntető zsinati határozat után (1993-tól 2010-ig semmiféle előkészítő munka nem is folyt), ezért ma kérdés, hogy csak elvárások maradnak-e, vagy mégis folytatódik Csomasz Tóth Kálmán nyomán az, ami félbemaradt? Esetleg teljesen új irányt talál a ma és holnap református énekeskönyvének szerkesztése?

Igen jó, bizonyos nagy előny az internetes elérhetőség, de vajon elég-e önmagában? Inkább mondjuk úgy: magára hagyottan. Jó lehet-e nekünk is afféle látszatmegoldás, mint a sztálinista korszakban, hogy egy kattintással lezárva véglegesnek tekintjük azt, ami „próba” és ideiglenes? Az utóbbi harminc esztendőben enyhült a politikai nyomás, és tovább már nem lehetett volna takarózni azzal, hogy az egyházügyi hivatal nem engedélyezi a változtatást; megelégedhetünk-e tehát azzal, hogy 1950-nél folytatjuk? Vagy nem veszünk tudomást a követelményekről, mint az 1996-os énekeskönyv, amely hegemon törekvések jegyében született meg: egyáltalán nem a liturgia, nem a liturgikus zene, nem a szertartás és énekköltészet felől közelítette meg tennivalóját, hanem egyházpolitikai alárendeltségében?

Néhány pontot tekintsünk át, amelyek már többé nem lehetnek érvényben.

Vannak hagyományos szerkezetű, ellenkező végletként pedig esetleges, tudatos átgondolást mellőző beosztású énekeskönyvek. Huszár Gál idején már kellett lennie kialakult szerkezetnek, 1560-ban ebbe illesztette nyomdát állító reformátorunk az összegyűjthető énekeket. Az a szerkezet a folyamatosságra támaszkodása miatt válhatott egészen a 19. századig minden protestáns énekeskönyv alapjává. Ellenpélda, hogy háromszor is újra elkezdi a közömbös, ábécérendben közölt énekek rendjét több unitárius énekeskönyv; ugyanezt tette a Kovács Sándor és utódai által az első világháború táján elkezdett, majd ismételt, még az ezredfordulón is megjelentetett *Hallelujah!* című Bethánia-egyleti énekeskönyv.

Ezekkel gyökeresen szemben áll Csomasz Tóth Kálmán megoldása: ő a Heidelbergi Káté és a kátétanítás rendjében, tematikus csoportokba sorolta az énekeket. Tudatos beosztású tehát az 1948-as próbaénekeskönyv. Ez a szerkezet azonban nem maradhatott volna érvényben már korábban sem, mert az egyházi élet menete, még a hitoktatásé sem igazodott ehhez. Ezért aztán az 1996-os (találkozó) énekeskönyv megalkotói, kénytelen-kelletlen visszatértek a hagyományos szerkezethez; hiába ragaszkodtak volna a Csomasz Tóth-féle állasponthoz, ha el akarták érni, hogy a mai politikai határokon túl is befogadásra találjon a nem igazán új, hanem az 1948-as énekeskönyv kivonataként készült, és némi hagyományos többlettel kiegészített 1996-os változat. Tudniillik mintegy háromnegyede változatlan átvétel az 1948-as próbaénekeskönyvből. Még a forrásjelölés esetlegességeit sem egységesítették.

Sem a Bibliához és az üdvözítés történetének eseményeihez igazodó egyházi évnék, sem az énekek keletkezésének nem felel meg tehát az 1948-ban választott, tudatos szerkezet és az énekek csoportosítása.

Az 1948-as énekeskönyvet Szenci Molnár genfi zoltárainak közlését illetően jellemzi a *diesis* teljes elutasítása (ez a dallam jegyzésében magától értetődőként énekelt vezérhang pótlása a genfi zoltárok zárlatában). Csomasz Tóth Kálmán itt áldozatul esett Hendrik Haspers kiadójjal és kiadóhivatallal rendelkező holland lelkész elméletének. Ő ezt minden kritikai megközelítés és fenntartás nélkül elfogadta, ettől nem volt hajlandó eltérni. Felfogását követte az ehhez az állasponthoz mereven, lezártként, módosíthatatlan dogmaként ragaszkodó kántor- és lelkész-nemzedék, miközben egyszerre szembekerült a korabeli gyülekezeti szokással és az egyházi vezetés egyik részével. Az elkülönülés arra vezetett, hogy a magyarországi reformátusság a próbaénekeskönyv igazi megismerésére és viszonylag teljes használatára hat évtized alatt sem jutott el. Ugyanakkor az ettől eltérő nézetek nem is juthattak szóhoz (sajtónyilvánosságra). Gárdonyi Zoltán felkérésre írt erről tanulmányt 1975-ben, csupán 1992-ben sikerült elérni kéziratban terjedő szöveg megjelentetését, majd a következő évi vitafórum megkérdőjelezte a hibás elméletet. Az énekeskönyv kiadásán ez mai napig nem látszik. Alább hangjegyes példák szemléltetik ezt. Azóta megjelent Kálvin városa zenemestere, Loys Bourgeois

egykori útmutatójának fordítása, Draskóczy László kiadásában, amely igen szemléletesen, az orgonasípokon mutatja meg, hogy záradékban a basszus szólam terce félhanggal magasabb, ez a vezérhang és szabatos módosítása.⁶ Az 1971-es (1995-ös) tudnivalókkal együtt ezt szintén ismerniük kellett volna a zenetanároknak.⁷

A Batthyány graduál – ösgraduál elmélet megdőlt a graduálok kutatásának elindulása óta. Ezt hangoztatja az RMDT új kiadása is. Jövőbeli énekeskönyvünk tehát nem alkalmazhatja többé ezt a forrásjelölést: „Batthyány-kódex (kéziratosszertartási énekeskönyv a XVI. század második feléből”, vagy 1570 tájáról. Azt sem állíthatjuk többé, hogy valamennyi későbbi énekeskönyv őse volt. Az 1620-as években ugyanazon leíró műhely készítette valahol a Felvidéken a Batthyány-, Óvári- és Ráday-testvérgraduálokat. Több graduál nagyjából azonos időből való, vagy korábbi. Ennek a kérdésnek az áttekintése külön tanulmányt igényelne.

Soha nem volt dallamokat és ritmizálást, néha felemás döntéseket is találunk az 1948-as kiadásban. Tehát sem a kolozsvári, sem a debreceni alakokkal nem egyezik némelyik köztestként átszerkesztett dallam. A kiegyenlített és ritmustalan éneklés elhárítására nem ritka a mesterkéltségek és erőltetett ritmizálás, ütemekbe gyömöszölés. Mindegyik ilyen kérdés részletes taglalást igényelne, ilyen pedig van bőven, hosszas munkálkodás árán javítható, mert ha gyülekezeteink egyik része utóbb ehhez szokott, könnyebb számítanunk teljesen új dallamok elfogadására, mint a meggyökerezettek módosítására. Mindezekhez járul a beágyazódás: milyen szertartás egészébe illeszkedik a közeljövő gyülekezeti éneklése és a megújuló énekeskönyv? Újólag kérdeznünk kell ezt, mert az 1948-as próbaénekeskönyv mellől elmaradt a magyar református liturgia tervezett módosítása, és a rendtartás egysége az 1985-ös és az 1998-as kiadással sem oldódott meg.

Sok a bizonytalanság, hogy a fellángoló liturgikus érdeklődés képes lesz-e valóban új liturgikus nézetek és formák teremtésére, vagy végül megfeneklik valamilyen Ravasz korába illő és azóta késlekedő reformban, olyanformán, mint

⁶ *Le droict chemin de musique compose par Loys Bourgeois*. Genevae, 1550. Loys BOURGEOIS: *A muzsika igaz útja*. Ford. Jeney Zoltán. Szerk. Draskóczy László. Budapest, 2003.

⁷ CSOMASZ TÓTH Kálmán, *Dicsérvjétek az Urat*, Kálvin Kiadó, Budapest, 1971 (1995).

ahogyan az 1985-ös rendtartás, vagy a Csiha-féle 1998-as (szintén egyetemességre igényt tartó) rendtartás döntött? Hisz mindkettő nyilvánvaló hibáinak orvoslása nem csupán hiányzik, még zsinati szinten is (nemhogy a Generális Konvent szintjén), a végletes terv jóváhagyására sem született legalább távlati elhatározás. Szintén nincs szó a kántorok ügyének ismételten elodázott szabályozásáról. Nos, akkor hová fog beilleszkedni az új énekeskönyv? És milyen kántorok tanítják a jövőendő éneklő gyülekezeteit?

3

Csomasz Tóth Kálmánnak az interneten található második munkája ének-ismertető kötet, tudnivalók összegzése, 1971-ben látott napvilágot. Másodszor pedig 1995-ben, változatlan lenyomatban. Ekkor azonban a könyvfedélen és a címlapon feltűnt ez az alcím: *A református egyház iskolái és a hitoktatás számára*. Égetően szükséges lett volna legalább annyi, hogy a változatlan kiadáshoz új bevezető készüljön, amely indokolja a könyv hasznát és szükségességét, egyben föl-hívja az olvasók és használók figyelmét arra, hogy mennyi helyesbítés és pótlás található a hetvenes évek óta a szakirodalomban! Az interneten még nagyobb szükség lett volna erre, mint az 1995-ös kiadásban. Az új bevezető mindmáig várat magára. Most pedig már tárgyaltan. Említsünk itt is néhány pontot, hogy mi minden módosult a 20. század hetvenes évei óta.

A zsoltárok dallamának közlésében minden változatlan, Csomasz Tóth Kálmán újra és újra megpróbálja rábírní az olvasót ebben a tudnivalós kötetben a Hasper-féle elmélet szerinti, módosítás nélküli modális éneklésre. Máskor meg arra, a kottakép tiszteletének jegyében, hogy szünet nélkül két sort énekeljen egy lélegzetre. Mert a másik eszmény a *non stop* éneklés volt. Holott a genfi zsoltárokban egyetlenegyszer találunk tizenegyesnél hosszabb sort. Tehát valóban elképzelhető 6+6 sor összeolvasztása, de 6+7 már nem. Aki erőlteti, tapasztalni fogja, hogy a gyülekezet úgysí kénytelen-kelletlen kizökken a folyamatos éneklésből, kénytelen levegőt venni, gyakran a legrosszabb helyen.

Maróthi Györgyöt a rendkívül tehetséges és fiatalon elhunyt professzorról megjelent könyv magános köszirtként ábrázolja.⁸ Álérveket is felvonultat, hogy a romlott énekléssel és a zenei műveletlenséggel szembeállítva annál nagyobbak láttassa Maróthit. A harmóniás zsolttárok tenor dallamában előforduló módosítójelek kritikai tárgyalását tapintatosan kerüli. Részben a Maróthi Györgyről kialakított kép ellenpéldája a Tóth Béla, latin-magyar szakos tanár 1981-ben kiadásra készen álló könyve, amely csupán *postumus* kiadásként jelenhetett meg, fia gondozásában. Tóth Béla másként tartja nagynak a harmóniás zsolttárok kiadóját. Igen rangos művelődéstörténeti adalékok mellett az énekeket a szövegükkel mintegy azonosítva, éneklésükkel, szertartási funkciójukról, gyülekezeti életbe illeszkedésükről alig vesz tudomást.⁹ Az utóbbi évtizedekben (a középkorból örökölt és néhol gyülekezeti szinten is kialakult többszólamúság, *discantus* technika mellett, amely Szabó Csaba kutatásában feltárult, de életében nem sikerült megjelentetése) Szigeti Gyula István és az orgonáló, Nagyenyeden ifjú lelkésznevelőket orgonálásra tanító Zilahi Sebes Sámuel¹⁰ jelzésszerűen említett nevével itt most meg kell elégednünk.

Az 1806-os (Benedek-féle) énekeskönyvnek nem csupán elítélendő vonásai vannak, értékes és biblikus énekek is születtek még ebben a korban. Persze nem mai

⁸ *A zsolttároknak négyes nótáik, úgymint a tenor, bassus, discantus és altus. Melyek a harmóniás éneklést szeretőknak kedvéért a német és francia példák szerint és a Spétha András deák zsolttárja szerint [...] kiadattattanak.* Debrecen, 1743, 1756, 1764, 1774; függelék: *A zsolttároknak a kóták szerint való éneklésének mesterségének rövid summája.* Rövidebb alakja: *A harmoniás éneklésről való rövid tanítás* (1740). Az előbbi, dőlt betűs cím Maróthi zsolttárkönyvét jelöli. Maróthiról szóló könyv: CSOMASZ-TÓTH Kálmán, *Maróthi György és a kollégiumi zene,* Akadémiai kiadó, Budapest, 1978.

⁹ TÓTH Béla: *Maróthi György.* A kézirat nyomdai munkálatait gondozta ifj. Tóth Béla. Debrecen, 1994.

¹⁰ Csaknem két évtizede elkezdte a további feltárást egy forrástanulmány, Benkő András: *Korabeli vita az 1744-es kolozsvári énekeskönyvről.* In: Református Szemle, 1991, 219–238. Újra megjelent, mellékletként a tanulmány: *Anyaszentegyházbéli Közöséges Isteni-Tiszteletre rendeltetett Énekeskönyv, Melly közöségesen Impressumnak neveztetik...* Kolozsváratt, 1743. Esztendőben. Hasonmás kiadás, Péter Éva ismertető füzetével. Kiadja az Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár, 2017.

szójárás szerint, és jól felvértezettek verselésben és mondanivalóban. Az énekeskönyv értékeinek felemlítése sem hiányozhatott volna az áttekintésből. Ez hiányzik az újabb szakirodalomból is. Nem számított haladónak, így Csomasz Tóth Kálmán a kegyességi énekeskönyvek és a később „ifjúsági” becenevet kapott könnyűzenei irányzat méltatását vagy közelebbi jellemzését nem sorolta az egyházi és himnológiai feladatok közé. Valóban igaz, hogy ez az irányzat független a gyülekezeti énekléstől, legfeljebb annyiban nem, hogy kiszorítja az istentiszteleti éneklést, kevésbé igényes posztromantikus sablonokat használ, és a szórakoztató iparból ered. Popsztárokra (vagy ezek utánczóira) és az elérhető legerősebb hangosításra épül. A kegyességi sablonok mellett mondanivalója igen gyakori ismétlésekre korlátozódik, verselése sokkal inkább kezdetleges, mint költői. Egyháztörténeti jelenségként azonban a szaktudománynak is foglalkoznia kell vele, e tárgyban jelentek is meg könyvek. A megjelent felmérések és tanulmányok megemlézése is szükséges.

Nem volt még mód arra a 20. század közepén, hogy a református himnológia részletesen feldolgozza az összes református énekeskönyv fejlődési vonalát, bár Csomasz Tóth Kálmánnak mint akadémiai kutatónak sikerült kapcsolatot és mikrofilmet szerezni a MTA útján. Többek között a Kolozsvárott megjelent énekeskönyvek fejlődési vonalának feltárása sem lehetett teljes 1950-ben és 1971-ben. A főntebb említett kézikönyvekben, elsősorban H. Hubert Gabriella munkálkodása révén, a lőcsei, váradi, kolozsvári énekeskönyvek vonala sokkal pontosabban feltárult. Távolról sem mondhatjuk azonban, hogy ez már elnyerte a ma már elérhető szintű feltárás végső határát, lezárása végleges, és széles körben elterjedt az egyházi közvéleményben.

Árokháty Béla, Karácsony Sándor és Ágoston Sándor álláspontját csak kiindulásként fogadta el Csomasz Tóth Kálmán, 1948-ban ettől jelentősen eltért. Akaratlanul elárulja ezt az énekeskönyv névtelenül fogalmazott előszava, amelyben nem olvashatjuk Árokháty Béla nevét.

Ha születne a nem nagyon távoli jövőben valamilyen valóban korszerű segédanyagként, az 1980-as és 1971-es munkához hasonló segédkönyv, az részben pótolhatná azt is, ami a liturgikus beilleszkedés és a gyülekezeti énekek tanításának megoldásához feltétlenül szükséges.

Néhány példát említsük arra, hogy milyen segítsége van a mai kutatónak. A 20. század közepén ezeket még saját kezű cédulázással és gépírásos adatgyűjtéssel kellett pótolniuk a szakmabelieknek és érdeklődőknek. Önálló és egyéni kutatásra alapult az adattári összegzés. Csomasz Tóth Kálmán, a szerkesztőbizottság előadója is így gyűjtötte össze a megalapozó adattárat.

H. Hubert Gabriella kiadványaira már volt utalás az imént. Úttörő összegzés *A régi magyar gyülekezeti ének*.¹¹ A cím állásfoglalás: nem a német *Volks Gesang* szóból magyartalanított megnevezést választja, mert ez egyben a II. vatikáni zsinat előtti korszak öröksége, tudniillik a gyülekezet anyanyelven elhangzó éneklése akkor sem volt a liturgia része, ha egyes kivételes alkalmakon engedélyezték. A protestáns felekezeteknél viszont a reformáció századától nem is paraliturgikus módon, mindenkor a szertartás részének számított.

Éppen ilyen fontos kézikönyv 16–17. századi énekeink előfordulásának repertórium a 1700-ig (RPHA).¹² A mai kutatónak és érdeklődőnek ezt tehát nem kell keresgélne, vagy korábbi hiányos megközelítéssel pótolnia, akár tanár, akár kántor vagy lelkész.

Folytatódik az RMKT XVII. századi sorozata is.¹³ Ebben megtalálhatjuk például egy sor temetési énekünket, a *Lamentatio Adami* (*Hogy Ádám kiűzeték az Paradicsombul*) vagy a *Mennybéli felséges Isten* kritikai szövegkiadását.

Hazai könyvészetünk (RMNy)¹⁴ azzal járult hozzá Csomasz Tóth Kálmán 1950-ben és 1958-ban megjelent munkájának folytatásához, hogy az eddig megjelent

¹¹ H. HUBERT Gabriella: *A régi magyar gyülekezeti ének*. Universitas, Budapest, 2004. (Historia Litteraria 17. – Evangélikus Gyűjteményi Kiadványok 2.)

¹² Iván HORVÁTH et al. (red.): *Répertoire de la poésie hongroise ancienne. Manuel de correction d'erreurs dans bas de données*, Paris, 1992 (Ad corpus poeticarum.) – Továbbfejlesztett magyar változata elérhető: <http://rpha.elte.hu/>

¹³ H. HUBERT Gabriella (szerk., jegyz.): *Evangélikus és református gyülekezeti énekek (1601–1700)*. A szövegeket Vadai István, a dallamokat Ecsedi Zsuzsanna rendezte sajtó alá. Balassi, Budapest, 2017. (Régi Magyar Költők Tára, XVII. század 17.)

¹⁴ *Régi magyarországi nyomtatványok, Res litteraria Hungariae vetus operum impressorum*, Szerk. Borsa Gedeon, Hervay Ferenc, etc. MTA, Budapest. Négy kötet jelent meg eddig: 1. 1473–1600 (1971); 2. 1601–1635 (1983); 3. 1636–1655 (2000); 4. 1656–1670 (2012).

négy kötetben a ma ismert, példányban megmaradt valamennyi énekeskönyvben, de minden más kiadványban lapuló énekezdeteket is mutatóba foglalta 1670-ig.

Bódiss Tamás DLA értekezése, tovább kutatva, 2008-ban mai szemmel értékelte és összegezte Csomasz Tóth Kálmán munkásságának jellemzőit.¹⁵ Mintegy megalapozó kiadványként pedig Csomasz Tóth Kálmán minden fontosabb közleményét összegyűjtve kiadta, munkásságának bibliográfiájával, illetve nyilvánosság elé tárva kéziratban megmaradt jelentéseket és írásokat.¹⁶

5

Csomasz Tóth Kálmán himnológiai tevékenységének célja tehát elsősorban dallamtári összegzés, ezt látja súlyponti kérdésnek az 1948-as énekeskönyvben is, a genfi zsoltároknál és a régi magyar istenes énekeknél. Jó okot szolgáltatott erre, hogy módosultak, el is torzultak a genfi zsoltárok dallamai a 19–20. században. Már 1846-ban kiadták kiegyenlített ritmusban a zsoltárok dallamát, majd 1877-től így közölték, páros ütemekbe osztva, 1921-ben szintén. Szembefordult ezzel már Árokháty Béla, az eredeti ritmusban közölte ismét a dallamokat. Ugyanezt folytatta Csomasz Tóth Kálmán, kivéve a vezérhangokat, mert ezeket a Hasper-féle elmélet miatt romlásként elvetette, azaz minden módosítójelet úgy értékelt, hogy bár ezek a többszólamú feldolgozásokban megjelenhettek, a hiteles gyülekezeti éneklésben és énekeskönyvben nincs helyük.

Ezt az irányt követve tehát nem tartalom és kiadás, hanem a himnuszok dallamközlése miatt esett Csomasz Tóth Kálmán választása az úgynevezett öreg debreceni énekeskönyvek kiadásainak sorozatában az 1778-as 4° formátumúra, mint legkorábbi kiadásra. Ennek 4° előzménye 1736-ban jelent meg (végül 1806-ban, sőt még 1809-ben is), az elsőben még hiányoztak a himnuszok dallamai. 1778-

¹⁵ *Az 1948-as énekeskönyv a református egyházi éneklés történetében.* Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, Egyházzenei Kutatócsoport az MTA Társult Kutatóhelye, Budapest, 2008. (Egyházzene-doktori disszertációk VI.)

¹⁶ *Hagyomány és haladás. Csomasz Tóth Kálmán válogatott írásai születése 100. évfordulójára.* Szerk. sajtó alá rendezte és utószóval ellátta Bódiss Tamás. A bibliográfiát összeállította Szűcs Endre. Református Egyházzeneészek Munkaközössége, Cantio Bt, Budapest, 2003.

ban adta hozzá ezeket Maróthi özvegyének férje, Csákvári Varjas János debreceni professzor, a harmóniás zsoltarok szerint. Kisebbség, azaz a szokásos 12° formátumban viszont ugyanez az énekeskönyv 1723-tól tartalmazta ugyanazokat az énekeket, ugyanolyan szerkezetben és ugyanolyan sorrendben, sorszámozva, utoljára 1817-ben. Értethető Csomasz Tóth Kálmán álláspontja a dallam túlhangsúlyozása miatt, de ezt az énekeskönyvek hazai történetében, a kétségtelen adatok miatt nem helyeseltetjük.

Szemléljük ezt a folyamatot egyetlen példán, a 117. genfi zsoltaár dallamának eltérő közlés módján. Két sorban szükséges # beiktatása, vagy pótlása a vezérhang miatt. Néhány példa csak a dallamot, vagy szemléletesség kedvéért csupán egyik részét mutatja. Más példák a zsoltaár szövegével együtt láthatók, mert azt is kell még érintenünk. A megemlített tárgykörök mindegyikét hasonlóan lehetne szemlélünk néhány példán, ez azonban más keretet kíván és jóval nagyobb terjedelmű áttekintést, mint amit ez a vázlat elvállalhat.

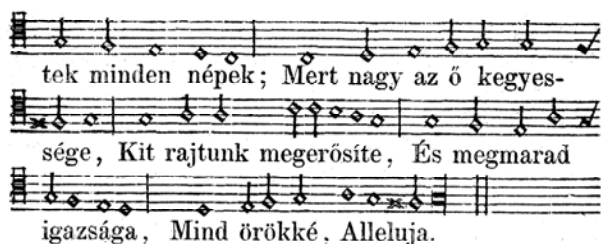
Nincs egyetlen módosítás sem a zsoltaárdallamban 1948 óta (1 dallampélda). 1971-ben nincs Szenci Molnár Albert verseinek és énekeinek kritikai kiadásában sem (RMKT/XVII/6), mert ezt is Csomasz Tóth Kálmán gondozta. Egészen más megoldással találkozunk korábbi és későbbi énekeskönyvekben, lássuk ennek néhány példáját.

1. dallampélda

Az U- rat min- den nem- ze- tek,
Di- csér- jé- tek min- den né- pek,
Mert nagy az ő ke- gyes- sé- ge,
Mit raj- tunk meg- e- rő- sí- te,
És i- gaz- sá- ga min- den- ha
Áll és ma- rad. Al- le- lu- ja.

Jól látható a 2. dallampélda második felében, hogy két helyen jelölték a vezérhangot az 1806-os (Benedek-féle) énekeskönyv kiadásai. Egészen 1877-ig ilyen szögletes kótákat használtak, és a maitól eltérő alakú volt a félhanggal való felemelést jelző kereszt.

2. dallampélda

tek minden népek; Mert nagy az ő kegyes-
sége, Kit rajtunk megerősíte, És megmarad
igazsága, Mind örökké, Alleluja.

Királyhágómellék kiadása (3. dallampélda) 2001-től hasonlóan jelöli a kottasorban a módosítást.

3. dallampélda

Mert nagy az ő kegyes-sége,
Mit rajtunk megerősíte,
És megmarad igazsága,
Mind örökké, Alleluja!

1996 óta apró csillag jelzi a kottasor fölött (néhány lnyomatban alig látható) a találkozás énekeskönyvben (4. dallampélda), mintegy kényszerből, hogy melyik hang volna a módosított, de maga a szerkesztő ezt nem javallja, álláspontja szerint továbbra is csupán a *diesis nélküli* éneklés helyes, ezt a köztes megoldást egyetértés nélkül alkalmazta.

4. dallampélda

The image shows six staves of musical notation, likely a vocal line, in a single system. The notation is in a treble clef and appears to be in a major key. The melody consists of a series of eighth and quarter notes, with a final half note and a fermata.

Az 5. dallampéldában, Bólya József kiadásában (2003; az egyszólamú mellett 2002-ben a négyszólamú kiadás is megjelent) a dallamsor fölött jelzi a # a módosított hangot.

5. dallampélda

The image shows six staves of musical notation with lyrics in Hungarian. The notation is in a treble clef and appears to be in a major key. The lyrics are: "Az U- rat, min- den nem- ze- tek, Di- csér- jé- tek, min- den né- pek! Mert nagy az Ő ke- gyes- sé- ge, Kit raj- tunk meg- e- rő- sí- te, És meg- ma- rad i- gaz- sá- ga Mind- ő- rök- ké. Al- lé- lu- ja!"

Jelölte az Árokháty Béla–Karácsony Sándor–féle délvidéki énekeskönyv 1939-ben a kérdéses vezérhangok módosítását (6. dallampélda); ugyanennek átdolgozott jugoszláviai kiadásai 1971 óta szintén jelölik. Ez a két énekeskönyv pedig a gregorián hangnemet (tonust) is jelzi, itt *modus VIII.*, mert a genfi zsol-tárok keletkezésének kora már nem zárta ki a módosítást sem, amelyet a négy-szólamú harmóniák szerkesztése megkövetelt.

6. dallampélda

1982 óta van angolul genfi zsol-tárkönyv, tehát mind a 150 zsol-tárnak fordítása, korábban csupán néhányat fordítottak le, nem volt Szenci Molnárjuk, aki a változatos versformákkal megbirkózott volna. Ez a kanadai *Anglo–Genevan Psalter* szintén vezérhangos módosításokkal közli a zsol-tárokat (7 dallampélda). Az első hang előtt látható a mérőütés jelölése, tehát az, hogy félhang az egység.

7. dallampélda

The image shows a musical score for a hymn. It consists of seven staves of music. The first staff is in G major (one sharp) and 4/4 time. The melody is written in a soprano clef. The lyrics are: "Come, all you na-tions, praise the LORD! Ex-tol Him all with one ac-cord. Great is His stead-fast love toward us; En-dur-ing is His faith-ful-ness. All peo-ples, in the LORD re-joice And praise His Name with heart and voice." The music is written in a simple, homophonic style with a clear melodic line and a supporting bass line.

Hasper elméletét hazájában is elutasították. A 2013-ban megjelent új holland énekeskönyv is a kottasorban közli a vezérhangokat (8. dallampélda). — Igencsak hasonlóan, a kottasorba iktatott kereszttel közli a zsoltsárdallamok vezérhangját a nagyméretű, Nemzeti Könyvtár elnevezésű sorozatba iktatott kötet, amelynek dallamait Bódiss Tamás gondozta.¹⁷

¹⁷ *Magyar zsoltsároskönyv. Szenczi [!] Molnár Albert zsoltsárfordításai a genfi zsoltsárok dallamaira.* Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó. Budapest, 2014. (Magyar Ritkaságok, Nemzeti Könyvtár 34.)

8. dallampélda

Loof, al - le vol-ken, loof de Heer,
roem, al - le na-ties, roem zijn eer.
Want o - ver ons is groot en wijd
zijn gunst en goe-der-tie - ren-heid,
voor eeu-wig blijft zijn trouw be-staan.
Hef met ons hal - le - lu - ja aan!

Utalnunk kell arra is, hogy a zsoltárok verseiben számos helyen van módosítás, egyes versszakok átírása, összevonása, sokszor a zsoltár nagyobb részének, mint gyülekezeti éneklésre alkalmatlannak, törlése. A soká zsoltárosként emlegett hazai reformátusságban, általában a magyar református gyülekezetek többségében az éneklés már az ezredforduló előtt is hanyatlott. Vannak, akik ezen még sokkal több zsoltárvers elhagyásával akarnak segíteni. Mások modernizálni óhajtják a még meghagyott versszakokat is, eltúlozva Csomasz Tóth Kálmán mértékét. Száz számra volna mit szóvá tennünk, szemléltesse itt csupán a föntebbi legrövidebb zsoltár utolsó két sora. *És megmarad igazsága | Mindörökké. Alleluja.* Ezt régiesebbre átigazította Csomasz Tóth Kálmán (de ezt nem is említette meg 1971-ben), hogy a prozódiai igényeknek, és Hasper felfogásának megfelelően: *És igazsága mindenha | Áll és marad. Alleluja.* Napjainkban fölvetődött, hogy az elavult szavakat úgynevezett „érthető” kifejezésekkel kell fölváltani, ebben a zsoltárban is. Nem kellene, ha megmaradt volna úgy, ahogyan Szenci Molnár írta.

Távolabbra vezet, de legalább említenünk kell, hogy hazai zenetörténetünk kötetiben is vállalta egyes fejezetek megírását Csomasz Tóth Kálmán; ez a munkálat

sajnálatosan félbemaradt a 18. századnál. Ezzel kapcsolatos, hogy a Ferenczi Ilona nevéhez fűződő tanulmányok és a kéziratos graduálok kiadásaival külön áttekin-
tésben lehetne csupán foglalkoznunk, válogatott példák elemzésével együtt.¹⁸

Dobszay László utolsó éveiben egyre több gyöngeséggel és betegséggel küz-
dött, nem volt módja több kezdeményezésének folytatására, például a liturgikus
beszélgetéseken emlegetett tervének kimunkálására, amelynek értelmében mint-
egy hatvan–nyolcvan éneket összeválogathatnánk, ezeket protestáns és római ka-
tolikus énekeskönyvek ezután egységesen és változtatások nélkül közölnék. Nép-
énekről kiadott jegyzetének tervezett folytatása is elmaradt.

Szórványosan elterjedt óprotestáns énekes-liturgikus gyakorlat mintegy két
évtizede. Segítésére Karasszon Dezső, a debreceni egyházzenei tanszék megalapí-
tója, nulláról indulók által is használható, bevezető jellegű tankönyvet írt egy év-
tizede azoknak, akik járatlanok, mint általában a hazai reformátusok, a reformáció
első két századának énekes szertartását illetően, különösen a gyakorlati végzéssel,
de kívánatosnak vélik, vele szívesen ismerkednének, jártasságot szereznének.¹⁹

6

Következzék a javaslat, mit kell, már eddig is mit kellett volna tennie az
örökség gondozójának, minek kell (kellett volna már eddig is) megjelennie az
internetes hozzáférés adalékaként?

Tájékoztatót kell mellékelnie, lehetőleg valamelyik református testületnek
(Doctorum Collegium, himnológiai szekció) válogatott és annotált bibliográfiá-
val. Tehát nem csupán címjegyzéket, hanem legalább nagy vonalakban a kiadványok
tartalmi kivonatát, és azt is, hogy melyik ajánlott munka miért fontos, miért kell
ismernie minél szélesebb gyülekezeti körben, és más szakterületeken munkálko-
dóknak.

¹⁸ Például a 375 éves Öreg graduálnak szentelt nemzetközi konferencia (Kolozsvár, 2011) teljes
anyagát, benne húsz előadást közölte a Református Szemle 104 (2011) 4. és 5. száma.

¹⁹ „...nyisd meg a mi ajakinkat...” *Bevezetés a magyar református egyházzene világába. Lelkipászto-
rok, kántorok, tanárok, iskolai és gyülekezeti kórusok számára.* Kiadja a Magyarországi Reformá-
tus Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest, 2008.

A Magyar Egyházzene című, ökumenikus szellemben szerkesztett, de természetesen inkább a római katolikus szertartással kapcsolódó tanulmányokat közlő folyóirat sem ismert elég széles körben. Első tíz évről összegző, részletes és igényes tárgyszavas mutató jelent meg.²⁰

Senki ne gondolja, hogy csupa túlhaladott vagy elhibázott döntésekkel és szempontokkal teleszórt kötet jellemzi Csomasz Tóth Kálmán munkásságát. Sok énekekről szóló írás nem törődik az ének *egészével*, csak valamilyen vonást emel ki. Szintén nem gyakori, hogy elég felületes a bibliai megközelítés, ha valamilyen van; különösen a magyarra fordított énekeknél volna szükség, sztorik helyett, az énekszerző indíttatásának vázolására, és a bibliai kapcsolódások elemzésére. Csomasz Tóth Kálmán gyakran az ének (zsoltár) valamelyik versét emelte ki, többnyire költőisége vagy hitvallásos fontossága miatt, nem rekedt meg sablonosan örökké az első versnél.

7

Javaslatomat és vázlatos áttekintésemet nem zárom le személyes emlékek említése nélkül. Az emlékezés része ebben a kérdésben az az igény, hogy ne hulljon ki az egyre szélesebb körű internethasználók látómezejéből, tájékozódásából a már évtizedek óta tovább folyó munkálatok és eredmények említése legalább.

Kalocsay Ferencsel és Sepsy Károllyal halála előtt körülbelül negyedével látogattuk meg utoljára Csomasz Tóth Kálmánt. Személyesen megismertem őt érettségiző diákként, kántorvizsgámon is ő elnökölt. A munkássága iránti tisztelet mellett például a *diesis* kérdésében hamar kétségeim támadtak, már azelőtt is, hogy Gárdonyi Zoltán írásait megismertem. Elméletileg is, de a mindennapos gyakorlatban is kerestem a helyes választ. Sok éven át állandó helyettese voltam Sepsy Károlynak a Nagytemplom öreg orgonája mellett. A zsoltárok kérdéses zárlatait terc nélkül játszottam. Senki nem vette észre. Én azonban jól hallottam, hogyha volt is némi bizonytalanság az első versnél, utána a gyülekezet természetes módon vezérhanggal énekelte a zsoltárt. Ugyanezt tapasztaltam, mikor gyakran

²⁰ I–X Tartalomjegyzék. *Összeállította*: Déri Balázs. Magyar Egyházzene XI(2003/2004) 143–191.

a debreceni tanyavilágban prédikálva, vagy különféle gyülekezetekben helyettesítve zsoldárt tanítottam. Nem kellett erőlködnöm, soha nem magyarázkodtam, hogy mi pedig most ritmikusan fogunk énekelni. Ment magától. Azt is hagytam, de állandóan figyeltem, hogy akár játszottam harmóniumon vagy orgonán, akár nem, érvényesültek a Hasper-féle elméletben dallamromlásnak számító megoldások. Javíthatatlanul. Átnéztem tehát Árokháty Béla harmónizálását, különösen a zárlatokat. Majd Maróthi harmóniás zsoldárainak összes zárlatát. A zeneakadémia könyvtárában jutottam hozzá Goudimel kiadásához, látnom kellett, hogy ott is úgy van, Maróthi nem újított avagy rontott. Sorra megnéztem Árokháty Bélának a Ráday könyvtárban megmaradt énekeskönyveit, tanulmányoztam Debrecenben hozzáférhetetlen énekeskönyveket nemzeti könyvtárunkban, az MTA meg az ELTE könyvtárában. Ezek után vállaltam, hogy mikor már terhes volt Csomasz Tóth Kálmánnak, átvettem a nyári kántorképzőn a himnológia tanítását.

Utolsó találkozásunk alkalmával tapintattal vázoltam meglátásaimból valamennyit, jól tudtam, hogy Csomasz Tóth Kálmán különösen érzékeny alkat. Ezért nem is írtam meg életében több bebizonyosodott tény, amire rá kellett döbbernem. Például azt, hogy Szenci Molnár Albert nem négyszólamú francia, hanem egyszólamú német kiadásokat követett. Azt is, hogy helytelen 1778-hoz kötni az öreg debreceni énekeskönyv kezdetét, mikor már 1723-ban ugyanaz a szerkezet, ugyanaz az énekanyag jelent meg.²¹ A himnuszok 1778-ban hozzáadott dallamai ellenére folytatódtak a dallamokat továbbra sem közlő kiadások is egészen 1817-ig. Nagy figyelemmel hallgatta néhány felismerésem óvatos említését. Csíkos pizsamában ült az ágya szélén, lóbálta a lábát, csodálkozó arccal soká hallgatott, majd azt mondta: *Tudod, én azt hittem, hogy itt már nincs mit kutatni.*

Maradt, van és lesz ezután is feladat. Van honnan elkezdni a kutatást, van mit folytatnunk. Könyvespolcomon szinte lapokra hullott a Csomasz Tóth Kálmánnak a próbaénekeskönyvhöz társított 1950-es kötete, alig van lap, amelyen

²¹ Évekkel később bukkantam rá *véletlenül* (a váradi énekeskönyv kísérő füzetében), hogy Schulek Tibor is ugyancsak az 1723-as évszámot állapította meg, mint az öreg debreceni énekeskönyv első kiadását.

nincs valamilyen jegyzetem. Szintúgy, mint a *Tudnivalók énekeinkről* 1995-ös kötetében. Dobszay Lászlónak mondtam régen egyik liturgikus beszélgetésünk alkalmával (ezek évekig folytak, havonta), amikor még reménytelennek látszott az RMDT új kiadása, hogy ha minden második lapon súlyos hibára bukkannánk, akkor is újra ki kellene adni. Ezért tartom fontosnak, hogy a régen helyesbítésre érett, valójában teljesen új opusszal való felváltásra váró két kötet mellől nem hiányozhatna a további kutatásra nem képes olvasók és használók tájékoztatása.

Balgaság volna utólag annak pótlására igyekeznünk, ami 1995-ben elmaradt, és azóta is hiányzik, mióta Csomasz Tóth Kálmán munkáit az internetre posztolták. A fentebbiek vázolása tehát arra irányítja a figyelmet, hogy az örökség illendő folytatása az, ha újabb szempontok szerint az elég kevésbé ismert énekkincsről és új énekekről korunkhoz illő kézikönyv készül leendő énekeskönyvünk mellé. Valamint létrejön ennek adattári változata, amely folyamatosan fejleszthető, állandó gondozással, tartalmazza az újabb és tovább javított kiadások háttéranyagát. Nem szükséges mindent az énekeskönyvben lenyomtatni. Csomasz Tóth Kálmán életében volt olyan időszak, követésre méltó, amikor külön füzetben jelent meg az énekeskönyv mutatója, tárgymutatót is értve. Lehet az énekeskönyvnek olyan változata, amelyhez nem tartozik mutató. Nem mindenkinek szükséges.

Csomasz Tóth Kálmán énekeskönyvet szerkesztő munkásságát kellő anyaggyűjtés alapozta meg, áldozatos és megszállott adatgyűjtés, magányos szorgoskodás. 1948-ban került nyomdába a próbaénekeskönyv, 1949 augusztusától árusították, és 1950-ben már megjelent az útmutató és kísérőkötet. Még egy évtized sem telt el, napvilágot látott az RMDT. Ez csupán az 1940-es évektől szívósan folytatott anyaggyűjtés birtokában volt lehetséges. Nekünk nincs ilyen lehetőségünk elfeledett énekanyag feltárásában, ma és holnap más a dolgunk. Távolról sem mondhatjuk mégsem, hogy például a BHA²² hasonmás sorozatában megjelent énekeskönyvek anyaga beleépült legalább az igényesebb teológusok tudatába valamint a lelkésznevezdékek nevelésébe; például a Komjáti graduál (1574), a Georg Hoffgreff kiadta énekeskönyv (1556), aztán Székely István (1548), Huszár Gál

²² Bibliotheca Hungarica Antiqua, alapította Varjas Béla, szerkeszti Kőszeghy Péter.

(1560) énekeskönyve, majd Bornemisza Péter detrekői énekeskönyve (1582), vagy a most megjelent Bártfai énekeskönyv (1593) és 17. századból Újfalvi Imrée (1602). A kísérő tanulmányok együttes megjelentetése elmaradt. A sok anyaghoz jó volna kezdőknek is alkalmas bevezető, eligazító és használati tanácsadó, abból a tetemes szakmai anyagból, amelyet ezek a kísérő tanulmányok felölelnek.

Serkentsen az 1995-ös alcím, a *hitoktatás* ügye, benne az énektanításé, a magyar református énekkincs megismertetésére. Segédanyagra még nagyobb szüksége van a közeljövő iskolázásának. Előfordul, elemi iskolában és középiskolában, hogy kémiatanár tanít éneket, mert nincs elég szakos tanár. Szükségtanárok, ha ráadásul nem tevékeny gyülekezeti tagok, a gyülekezeti éneklésben nincsenek otthon, az énekeskönyvben, a megújítottban is, nehezen igazodnak el. Ezt nem pótolja, ha például jól zongoráznak, és felvételeket hallgattatnak meg a gyermekekkel, konfirmáló korú ifjakkal. Az újat aligha ismerik meg gyorsan (mutatják az 1948-as énekeskönyv tapasztalatai), akár kegyességi, akár liturgikus szempontból. Külön gond, mivel és hogyan segíthetünk azokon, akiknek a karácsonyi ünnepségen fellépő tanítványai egyetlen magyar karácsonyi éneket sem tudnak, csupán jól-rosszul lefordított angol-amerikai számokat. Van a Berkesi Sándor szerkesztette ifjúsági énekeskönyvben az énektanításról néhány lapnyi ajánlat, tapasztalásból leszűrve;²³ módszertani útmutatóvá bővíthető volna, gyakorló szaktanárok és karvezetők munkájaként, hogy az elfogadott vagy tantervileg rögzített énekek hogyan vésheetők bele az éneklésre rákapartott ifjak lelkébe. Színesíthetik, de nem oldják meg a jó énektanítást a lexikális tudnivalók, egyes énekek szerzőihez, vagy az énekek tartalmához kapcsolódó történetek (nem ritkán később költött híresztelések).

Lezárult az 1948-as énekeskönyv korszaka. Erősen megkésve. Ennek már a 20. század kilencvenes éveitől kellett volna megtörténnie. Újabb énekeskönyvünk közvetlenül nem folytathatja valahol ott, ahol elkezdődött a gyökeresen új

²³ Gondolatok, gyakorlati jó tanácsok, — Az énektanítás alapszabályai, — A kánontanítás néhány alapvető szabálya. *Az Úrnak zengjen az ének. Ifjúsági énekeskönyv.* Kiadja a Magyar Református Egyházak Tanácskozó Zsinata és a Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Debrecen, 2006. 504–510.

elképzelés kimunkálása mindjárt az 1921-es énekeskönyv megjelenése után. Nem élünk többé abban a háttérben sem, ahol ebben a folyamatban létrejött a délvidéki énekeskönyv (1939); sem 1964-től nem folytathatjuk, amikor Magyarországon eltűnt a *próbaénekeskönyv* felirat a címlapról. Van, ami lezárult és lezárul. Végleg. Forradalmi vagy úttörő megoldás lehetetlen is manapság; azonkívül az énekeskönyvek története arra a tanulságra is figyelmeztet, hogy a folyamatosság pótolhatatlan. Értéket őriz és értéket terem, így tehát kedves és megszentelt kötelességünk.

Felhasznált irodalom

- CSOMASZ TÓTH Kálmán, *Dicsérjétek az Urat*, Kálvin Kiadó, Budapest, 1971 (1995).
- CSOMASZ TÓTH Kálmán: *A XVI. század magyar dallamai*. 2. átdolgozott, bővített kiadás. Szerk. és s. a. r. Ferenczi Ilona. Akadémiai, Bp., 2017. (Régi Magyar Dallamok Tára I.)
- CSOMASZ TÓTH Kálmán, *Maróthi György és a kollégiumi zene*, Akadémiai kiadó, Budapest, 1978.
- H. HUBERT Gabriella (szerk., jegyz.): *Evangélikus és református gyülekezeti énekek (1601–1700)*. A szövegeket Vadai István, a dallamokat Ecsedi Zsuzsanna rendezte sajtó alá. Balassi, Budapest, 2017. (Régi Magyar Költők Tára, XVII. század 17.)
- H. HUBERT Gabriella: *A régi magyar gyülekezeti ének*. Universitas, Budapest, 2004. (Historia Litteraria 17. – Evangélikus Gyűjteményi Kiadványok 2.)
- Hagyomány és haladás. Csomasz Tóth Kálmán válogatott írásai születése 100. évfordulójára*. Szerk. sajtó alá rendezte és utószóval ellátta Bódiss Tamás. A bibliográfiát összeállította Szűcs Endre. Református Egyházzene Munkaközössége, Cantio Bt, Budapest, 2003.
- Le droit chemin de musique compose par Loys Bourgeois*. Genevae, 1550. Loys BOURGEOIS: *A muzsika igaz útja*. Ford. Jeney Zoltán. Szerk. Draskóczy László. Budapest, 2003.
- SZENCI MOLNÁR Albert *Psalterium Ungaricum 1607, Szent Dávidnak zsoltári*. Molnár Szabolcs gondozásában. Kriterion, Kolozsvár, 1996.
- TÓTH Béla: *Maróthi György*. A kézirat nyomdai munkálatait gondozta ifj. Tóth Béla. Debrecen, 1994.